

Мирјана М. МАШНИЌ

СИДНОТО СЛИКАРСТВО ВО НАОСОТ НА ЦРКВАТА СВ. ЈОВАН ПРЕТЕЧА ВО КРАТОВО

Клучни зборови: *Кратово, Св. Јован Претеча, Св. Сава, св. Симеон Мироточив, св. воин Јован, Исус Навин, самоковски зографи.*

Апстракт: По објавувањето на сликаната програма во отворениот трем на кратовската црква Св. Јован Претеча, во овој текст следи презентација на сликаната програма во **наосот**, врз основа на сознанијата добиени по конзерваторските работи (2013-2015), кои, иако непотполни, се доволно експликативни за согледување на постоечката идејно-тематска целина. Се чини дека една од идеите во осмислувањето на програмата на оваа црква (обновена/подигната е во мај 1836) биле значајни поводи/јубилеи - 600 години од смртта на свети Сава Српски, кој е насликан дури двапати во втората зона на јужниот ѕид, и 650 години од смртта на неговиот татко, свети Симеон Мироточив (Стефан Немања). Сидното сликарство се припишува на самоковските зографи од тајфата на Димитар Христов.

За историјата на најзначајниот сакрален споменик во Кратово, соборниот храм Св. Јован Претеча, од особена важност се натписите оставени од градителите и зографите во самата црква. Се мисли на: врежаниот црковно-словенски натпис врз мермерниот надвратник од главната, западна влезна врата, во кој се споменува годината на подигањето/обновувањето на храмот (мај 1836);¹ натписи за живописувањето на тремот (1862)² и

¹ Иако е премачкан со кафеава мрсна боја, натписот и денес е добро зачуван. Меѓу првите, него целосно и коректно го пренесува С. Симиќ (С. Симиќ, *Кратовске богомоље*, Споменик САНУ СХ, Одељење друштвених наука, н.с., Београд 1960, 103).

² М. М. Машниќ, *Живописот во тремот на црквата Св. Јован Претеча во Кратово (Резултати од најновите конзерваторски истражувања)*, Патримониум МК. 12, Скопје 2014, 297-312. Во текот на 2016 година, во рамките на конзерваторско-реставраторските работи е откриен уште еден натпис испишан на јужната страна од централната калота, во кој се повторува годината 1862. Текстот кој за првпат го објавуваме сега,

наосот (1851);³ неколку ктиторски натписи испишани од зографот Захариј Димитров Доспевски, познат како Захариј Самоковец (1834 -1889) на иконостасот - врз северната врата на која е насликана фигурата на Христос добриот пастир (1868), врз јужната врата на која е насликана фигурата на св. Спиридон со сцени од неговото житие (1869)⁴ и два врз архитравот од иконостасот во кои се споменува позлатувањето на крстовите (1869).⁵ Со оглед дека сликаниот опус на црквата не е целосно истражен, постои можност да бидат откриени и други натписи. Од поранешните публикации во кои се разгледува оваа кратовска црква треба да се издвојат белешките на еден од постарите образовани кратовчани, професорот Стеван Симиќ, кој имал можност да регистрира некои состојби во однос на сидното сликарство и да документира натписи кои се потврдија со овие истражувања.⁶

гласи: **СНА КЪБЕ ЗЪГРЯФЛИСА СЕ ОПЦО ЦЕРК(О)ВНО 1862. МАЈА 16. ТОГА БЕШЕ ЕПИТРОПЪ ЦЕРК. КЪСТО АТАНАСОВИЧЪ.**

³ Годината на живописувањето на наосот прв ја споменува С. Симиќ, но ја чита погрешно, како 1841 (в. С. Симиќ, *Кратовске богомоље*, 103).

⁴ Натписите се првпат објавени од А. Василиев, *Български възрожденски майстори, живописци, резбари, строители*, София 1965, 422.

⁵ Натписите гласат:

СВИ КРЪЕСТЪ ПОЗЛАТИ СЕ ОТЪ ОПЦО ПРЪИ НАСТОАТЕЛИ. Г: ЈОВАНЪ ГЕОРГИЕВЪ, Г: АТАНАСЪ ПЕШОВЪ 1869. (на северната страна)

СВИ КРЪЕСТЪ ПОЗЛАТИ СЕ СОСЪ ОБЦО ИЖДИВЕНІЕ ПРЪИ НАСТОАТЕЛЕ. ЧЕРКОВНИ. Г: ЈОВАНЪ ГЕОРГИЕ(ВЪ), Г: АТАНАСЪ ПЕШОВЪ 1869. писалъ Захариј Д: Доспевскиъ Самоковецъ. (на јужната страна)

⁶ Станува збор за дел од иконографската програма која е прекриена со вар, како и за идентификациски и ктиторски натписи (в. С. Симиќ, *Кратовске богомоље*, 103).

Познато е дека во 1905, а потоа и во 1921/22 година, бил ангажиран тогаш младиот школуван зограф Димитар Андонов Папрадишки (1859 - 1954), да наслика, прво две икони за целиванијата и да ги дослика/преслика оштетените површини од живописот во нишата на јужната фасада, потоа и во отворениот трем на црквата, а со прилозите на новите ктитори да преслика дел од живописот во наосот со сосема нови теми.⁷

Новите историски и политички прилики (1940/41 г.) се причина дел од сликаната програма да биде прекриена со вар. Станува збор за површините меѓу прозорските отвори на јужниот сид во наосот и сидните површини под галеријата во западниот дел од наосот. Така, првобитната иконографска програма на црквата е изменета и долго останала под превезот на погрешни заклучоци и претпоставки. Архитектонските и уметничките содржини (сидно сликарство, иконопис) на црквата биле предмет на проучувања во повеќе наврати во рамките на научни и конзерваторски истражувања, но никогаш не биле целосни.⁸

Сепак, благодарение на конзерваторските активности на сидното сликарство вршени во периодот 2012-2015 година, добиени се сознанија кои претставуваат драгоцен придонес во согледувањето на првобитната тематско-икконографска програма која во текот на повеќедеценискиот не така мирен црковен, општествен и политички живот, била изложена на преуредувања вршени од разни побуди.

⁷ За ова поопширно кај А. Николовски, *Македонските зографи од крајот на XIX и почетокот на XX век - Андонов, Зографски и Вангеловиќ*, Скопје 1984, 65-66. Според А. Николовски, и ликот на Богородица Ширшаја Небеса во нишата на западната фасада е насликана во 1905; пообемни сликарски интервенции Папрадишки врши врз стариот делумно оштетен живопис во отворениот трем (1921), како и во внатрешноста на црквата.

⁸ А. Николовски го истражувал сликарскиот опус на Д. А. Папрадишки (в. А. Николовски, *Македонските зографи*, 65-66); Е. Генова го истражуваше иконостасот, но и нејзините сознанија за тематската иконографска целина се некомплетни (Е. Генова, *Второто поколение зографи од Самоковската живописна школа. Димитър Христов Зограф. Йоан Николов Иконописец. Костадин Петровиќ Валџов*, Софија 2012, 93-95). Повеќе монографии во кои се обработува архитектурата (М. Филиповиќ, *Андреја Дамјановиќ из Велеса, зограф и неимар*, Музеји, 2, Београд 1949; Ј. Хаџиева Алексијевска, Е. Касапова, *Архитект Андреја Дамјанов*, Скопје 2001, 31-48), особено уметничките вредности на сликаните содржини, се лапидарни и не излегуваат од рамките на описното.

Сознанијата за сидното сликарство во отворениот трем на црквата беа публикувани веднаш по откривањето на натписот со името на зографот Никола Михаилов и на годината на живописувањето (1862). Натписот беше скриен под пресликата изведена од Димитар Андонов Папрадишки во 1921 година. Отсуството на информацијата за авторството на овој опус скриен од новото сликарство, оневозможуваше историчарите на уметноста да го вклучат сликарството од отворениот трем на кратовската црква во творечкиот опус на големото сликарско семејство на Михаил Анагности, особено на неговиот син Никола Михаилов.⁹

Во рамките на објавениот текст за оваа црква посветен на сидното сликарство во *тремот*, делумно беше опфатена и сликаната програма во наосот.¹⁰ Најнапред зачудува нецелосната исликаност на наосот. Живописани се, како што претходно кажавме, најниските зони на јужниот, западниот и северниот сид, потоа втората зона меѓу прозорските отвори на јужниот и северниот сид, како и допрозорниците на јужниот сид. Меѓутоа, не биле живописани сводните површини над трите кораби, допрозорниците на северниот сид, како и целокупниот олтарски простор. За разлика од ваквата состојба, нам ни се познати многу цркви од XIX век кои првобитно биле живописани само во сводните партии,¹¹ од причина што живописувањето почнувало одозгора надолу и, поконкретно, што сликата на Пантократорот во централниот дел на сводот е дел од канонските приоритети на сликаните програми. Во кратовската црква отсуствува претставата на Христос Пантократор во средишниот дел од централниот кораб, како и иконографската програма во олтарскиот простор, особено во апсидалната ниша. Вака, делумно украсена наведува на претпоставки дека црквата се наоѓала во тешка материјална состојба, дека недостасувала техничка опрема за совладување на највисоките зони од градбата, а како причина за незавршување на отпочнатите работи можела да биде и возраста на уметникот или неговата здравствена состојба.

По сè изгледа дека приоритет на црковните власти претставувал иконостасот. Неговата висока диспозиција и концепција прават складна комбинација на столарско-резбарска целина. На него

⁹ За откритијата во тремот на црквата, М.М.Машниќ, *Живописот во тремот на црквата Св. Јован Претеча во Кратово*, 297-312.

¹⁰ Исто

¹¹ Да ги споменеме црквите Св. Никола во Куманово или Св. Никола во Штип. Страничните сидови на овие цркви се сликани во поново време.

се поставени икони во три реда. Горната зона завршува со резбарен позлатен симс над кој се издигнуваат три Чесни крста со сликани Распетија во правецот на корабите. Најголем број икони се дело на две генерации самоковски сликари, Димитар Христов¹² и Захариј Д. Доспевски Самоковец,¹³ потоа икони од Димитар Андонов Папрадишки и од други автори. Иако во науката е датиран во 1836 година,¹⁴ очигледно е дека иконостасот е опремуван подолг период и дека запишаната година 1869 на симсот, од раката на Захариј Доспевски Самоковец, упатува на завршната година во неговото обликување и опремување.

Со откривањето на годината на живописувањето на наосот (1851)¹⁵ се забележува дека црквата била украсена со живопис дури 15 години по нејзината изградба. Причини за ова можат да се бараат во целосната посветеност на опремувањето на иконостасот на кој му е даден приоритет, а можни се и други причини од историско-политички карактер.¹⁶

Тогаш се сликани првата и втората зона на јужниот и северниот сид пред иконостасот, и допрозорниците од трите прозорски отвори на јужниот сид,¹⁷ како и сидните површини во западниот травеј под галеријата. Со откривањето на првобитното сликарство во наосот е забележан присутен

¹² Иконостасот досега не бил предмет на аналитички истражувања и сè уште не е направена сигурна атрибуција на иконите на Димитар Христов. Нему му се припишуваат четирите престолни икони: Богородица, Исус Христос, св. Јован Претеча и св. Тома, како и најголем број икони од мал формат (в. Е. Генова, *Второто поколение*, 93-95, со постара цитирана литература).

¹³ Тој е еден од најпродуктивните зографи од шестата и седмата деценија на XIX век. За импозантниот иконостас во црквата ги насликал влезните врати од проскомидијата и факониконот (1868/1869) на кои се потпишал, веројатно Распетијата од трите Чесни крста, а му се атрибуира и престолната икона на св. Ѓорѓи Кратовски (в. И. Гергова, *Св. Ѓеорѓи Нови Софийски. Разпространение и аспекти на култа*, in, Герои, култове, свеци, Софија 2015, 68).

¹⁴ Е. Генова, *Второто поколение*, 93.

¹⁵ Во врска со украсувањето на наосот и С. Симиќ соопштува дека уште во средината на XIX век внатрешноста на црквата била „целосно живописана од домашни зографи“ (в. С. Симиќ, *Кратовске богомоље*, 103).

¹⁶ Тоа е време кога Македонија е сè уште под османлиска власт, а во ослободената Србија на престол доаѓа кнез Александар Караѓорѓевиќ кој владее од 1842 до 1858.

¹⁷ Со сондажните истражувања не е констатиран живопис во допрозорниците на прозорските отвори на северниот сид.

историзам во идејната концепција на нејзината иконографска програма преку застапеноста на српските култови и немањиската идеологија.

Сидното сликарство во црквата не ги надживува бурните историски настани од третата и петтата деценија на XX век. Прво, во текот на 1921 година, ангажиран е младиот школуван сликар Д. Андонов Папрадишки да изврши поправки/преслики на оштетените сликани површини во отворениот трем,¹⁸ а потоа и во наосот, каде што со преслики се опфатени четири светителски фигури во првата зона на јужниот сид¹⁹ и една светителска фигура во втората зона на северниот сид на наосот. Првобитниот живопис и пресликите потоа се премачкани со лак кој со време поцрнел, а светителските фигури станале речиси невидливи. За време на бугарската окупација на Македонија (1941-1943) доаѓа до уште еден атак врз живописот на оваа црква. Тогаш се варосани светителските фигури од втората зона на јужниот сид и сликаните површини на сидовите во западниот травеј.²⁰

Во наше време црквата е затекната во запуштена состојба. Поради прокиснувањето на кровниот покривач, малтерот од сводните површини и живописот во калотите од отворениот трем се целосно деградирани, видливоста на сликаните светителски претстави во наосот е намалена од потемнетиот лак, а варосаните површини под кои се наоѓал живопис се варосувани во повеќе наврати.²¹

Во текстот ќе се задржиме само на податоците кои се добиени од последните конзерваторски интервенции во наосот.²²

¹⁸ За ова пошироко в. М.М.Машниќ, *Живописот во тремот на црквата*, 297-312.

¹⁹ Не е познато дали во таа прилика е целосно уништена една светителска фигура.

²⁰ Како повод се наведува темницата што се чувствувала во црквата (в. С. Симиќ, *Исто*). Варосаните површини во тој дел од црквата не се целосно чистени/отворени и не е познато кои светителски претстави се вклучени во тој дел од иконографската програма.

²¹ Меѓу првите стручни интервенции на црквата се оние од 1980 година кога се вршени истражувачко-конзерваторски интервенции на сидното сликарство во тремот, а во 2006 година и на покривната конструкција.

²² Добиели се драгоцените податоци за иконографската програма, стилските особености, идентификациските натписи и записи, а останаа и бројни отворени прашања. Во оваа прилика изразувам искрена благодарност на моите колеги-конзерватори Никола Кекеновски, Богдан Таневски и Душан Мишевски за сесрдната поддршка.

Сл. 1 Светители на јужниот ѕид

Сл. 2 Светители на северниот ѕид

Идентификација на сликаната програма со тематско-иконографски разгледувања

Сликаната програма во наосот и во овој обем дава значајни податоци за нејзината идејно-тематска и иконографска поставеност. Читањето на програмата ќе оди од јужниот ѕид - прва и втора зона (одоздола кон горе) (I) (сл. 1), ќе продолжи на северниот ѕид - прва и втора зона (одоздола кон горе) (II) (сл. 2), завршувајќи со делумно отворениот живопис под варосаниот слој во западниот трансепт под галеријата (III), кој ќе се разгледува одделно, со оглед на тоа дека континуитетот на светителските фигури е прекинат со нивното варосување.

(I) Јужен ѕид - од иконостасот до галеријата

На јужниот ѕид, веднаш до иконостасот, е насликана натприродна фигура на св. Јован, сигниран како *Крстител* (**СЪТЪИ НСЪАНЪ КРЕСТИТЕЛЪ**), наспроти, исто така, монументалната фигура на *Архангел Михаил* кој е поставен како пандан на северниот ѕид до иконостасот. Како патрон на црквата, местото на св. Јован Претеча/Крстител, на јужниот ѕид веднаш до иконостасот, е сосема оправдано. Насликан е во неговата традиционална иконографија со крилја, во корсет од камилска кожа стегнат во појасот со кожен ремен, и наметнат со зелена наметка. Со десната рака благословува, а во левата пред себе држи развиен свиток со текст: **ПОКАИТЕ СЕ ПРИБЛИЖИБО СЪ Ц(А)РСТВО Н(Е)Б(Е)НОЕ**. По оштетената површина, на која не знаеме кој бил насликан,²³ следи св. *Димитриј*, облечен во полна воена облека, куса црвена туника, кафена панцирна кошула, зелена наметка и кафени платнени чизми подвртани под колена. Во десната рака држи долго копје, а во левата крст. Во левиот долен агол се чита кус приложнички текст: **ПРИЛОЖИ АЛЕКСИ (А)НКОВ**. Во продолжение следат св. *Мина* (**С(В)ЕЪТЪИ МІНА**) и св. *Теодор Тирон* (**С(В)ЕЪТЪИ ТЕСДОРЪ ТІРОН**) (сл. 3). Првиот возрасен светител со подбелена брада и мустаќи, облечен во сина туника над која е заштитен панцир и црвена наметка, вториот, млад со костенлива брадичка и мустаќи, со црвена туника под панцирна кошула, зелена наметка и платнени чизми на нозете. Двајцата имаат шлемови на главите, издигнати мечеви во десната и долги копја во левата рака.²⁴ Следниот е св. *Меркуриј* (**С(В)Е**

ТЪИ МЕРКЪРИА) (сл. 4) облечен во сина туника, сина панцирна кошула, црвена наметка и платнени чизми. На главата има шлем, во десната рака држи долго копје, а со левата го придржува горниот дел од долгата сабја во футрола. До него е св. *Ѓорѓи Нови* (**С(В)ЕЪТЪИ ГЕСЪРГІА НО(В)ИИ**) чија иконографија упатува на новомаченикот Ѓорѓи Јанински чијшто култ е востановен во 1839 година.²⁵ Младиот светител со црна куса коса и тенки мустаќи без фес на главата е облечен во народна епирска одежда - бели чакшири над кои носи куса фустанела стегната во половината со дезениран колан. Над кусиот минтан има црвена наметка, а на нозете плитки црни чевли.²⁶ Во високоиздигнатата десна рака држи крст, а во левата пред себе гранче од палма. Низата продолжува со св. *Василиј Велики*, (**С(В)ЕЪТЪИ ВАСИЛІ**), литургичар и велик архиереј, насликан со долга црна брада и мустаќи, со митра на главата, облечен во црвен стихар и зелена наметка, со омофор декориран со крстови и граден крст на синцир. Со високо подигнатата десна рака благословува, а во левата држи затворено евангелие. До него е св. *Ирина* (**С(В)ЕЪТЪИ ИРІНАІ**), по сè изгледа Хрисоваленте.²⁷ Претставена е во долга сина туника врз која има куса зелена туника и долга црвена наметка, а на главата бел превез. Во десната високо издигната рака држи крст, а во левата кусо копје потпрено на нејзиното десно рамо, како симбол на одбрана од демоните. Инаку, света Ирина го одбележувала празникот на свети Василиј, се молела пред неговата икона да ја ослободи Кесарија од гатачи. Во продолжение е зачуван еден седнат *женски лик*

²⁵ За претставите и пробивот на култот на овој светител во Македонија в. Ц. Грозданов, *За портретите на св. Георгија Јанински во уметноста на Македонија*, Прилози XXXI (2000), МАНУ, Одделение за општествени науки, Скопје 2000, 100–124 (= Уметноста и културата на XIX век во Западна Македонија, Скопје 2004, 155–176).

²⁶ Оваа претстава на св. Георги Јанински некои истражувачи ја идентификуваат со истоимениот кратовски маченик чии иконографски обележја биле дефинирани веднаш по неговата смрт (1515) и канонизација. Во Македонија се зачувани само неколку постари ликови на кратовскиот маченик во Топличкиот манастир Св. Никола (1536), манастирот Журче (1627), црквите во Жван (1636) и Ижиште, каде што е претставен во маченичка, односно лаичка облека. Значајна збирка на иконографски претстави на кратовскиот маченик на поширокиот балкански простор собрал Б. Николовски, *Свети новомаченик Ѓорѓи Кратовски, фрески и икони XVI-XXI век*, по повод 500 години од смртта, Кратово 2011, со постара литература.

²⁷ Св. Ирина Хрисоваленте е родум од Кападокија како и св. Василиј Велики (J. O. Rosenquist, *The Life of St. Irene, Abbess of Chrysobalanton*, Uppsala, 1986).

²³ Тоа би можел да биде св. Нестор кој заедно со св. Димитриј, во иконографијата, прават тематска целина, иако не секогаш.

²⁴ Во 1921 година врз св. Димитриј, св. Мина и св. Теодор Тирон биле насликани св. Константин и Елена, и св. Харалампіј. Првите две фигури ги следи приложнички текст: **ПОДАРИЛЪ: КОСТАДИНЪ АКСЕНТ(И)ЄВЪ** 1921 г.

Сл. 3 Св. Мина и св. Теодор Тирон

Сл. 4 Св. Меркуриј, св. Георги Нови (Јанински), св. Василиј, св. Ирина.

кој е дел од композицијата насликана над јужниот влез на црквата, подоцна варосана, што ја отежнува идентификацијата.

Во втората зона над св. Јован Крстител е насликана стоечка женска фигура со цветен букет во раката и врз главата. Идентификацискиот натпис не е откриен и засега нема индикации која светителка би можела да добие така важно место веднаш до иконостасот.²⁸

Со отстранувањето на варов премаз на првата рамна површина меѓу прозорските отвори се откриени стоечки фигури на еден архиереј и еден воин. И според иконографијата, но и според подоцна отворениот натпис, станува збор за св. Сава Српски (**СТЫИ САВА**), насликан во придружба на св. *Великомаченик Георги* Кападокиски (**СТЫИ ГЕОРГИ**).²⁹ (сл. 5, 5.1, 5.2, 5.3) Првиот српски архиепископ е претставен во средно доба со долга долу заоблена костенлива брада и мустаќи, со широко отворени крупни очи. На главата носи митра. Облечен е во архиерејска одежда, син стихар и богато декориран сакос, под кој се гледа епитрахил. Над сакосот има надбедреник и омофор украсен со крстови, а на градите му е положена панагија со ликот на Христос од Светата Риза. Со десната рака благословува пред себе, а во левата држи евангелие. Св. Георги е еден од најубавите ликови меѓу насликаните млади светители. Над сината куса туника и панцирна кошула носи долга црвена наметка, а на нозете високи платнени чизми. Во десната рака придржува долго копје, а во левата пред себе држи крст. Постапувањето на св. Сава во придружба на светиот воин не изненадува ако се знае дека св. Георги е еден од заштитниците на владетелското семејство Немањќ.³⁰ Лево од фигурата на св. Сава е испишан приложнички текст: **ПРІЛОЖИ СЛВО АНАДОЛІО**.

²⁸ На површината од северната страна која е пандан на оваа претстава не е пронајдена сликана фигура.

²⁹ С. Симиќ не го споменува овој пар (С. Симиќ, *Кратовске богомоље*, 103)

³⁰ Биографите на Стефан Немања, великиот жупан на Рашка и творец на моќната српска држава во средниот век, ги истакнуваат заслугите на св. Георги за избавувањето на Стефан Немања од зандана во која бил фрлен од неговите браќа, а го споменуваат придонесот на светителот во битката кај Пантина. Како знак на благодарност, Немања ја подигнал црквата Св. Георги во Рас (Доментијан, *Живот светого Саве и Живот светого Симеона*, ed. Р. Маринковиќ, Београд 1988, 108–109, в. уште, М. Марковиќ, *О иконографији светих ратника у источнохришћанској уметности*, in *Зидно сликарство манастира Дечана, Грађа и студије*, САНУ, Београд 1995, 600,601).

На следната површина, од другата страна на прозорскиот отвор се насликани, исто така, две стоечки фигури. Во првата фигура повторно е претставен св. Сава, но сега сигниран како архиепископ српски (**СТЫИ САВА АРХИЕПІСКОПЪ СРПСКИ**), додека на втората фигура е насликан неговиот татко, свети Симеон Мироточив (Велики жупан Стефан Немања), сигниран како (**СТЫИ ПРЕПОДОБНИ СИМЕОН КРАЛЪ СРПСКИ**).³¹ (сл. 6, 6.1, 6.2, 6.3, 6.4) Св. Сава е претставен во архиерејска облека со митра на главата и со панагија на градите на која е претставен ликот на Христос Емануил. Со десната рака благословува пред себе, а во левата преку риза држи архиерејски жезол украсен на врвот со крст и две змии.³² Ликот на светителот е речиси идентичен со неговиот претходен лик во однос на неговите крупни, впечатливо широко отворени очи, долгата костенлива брада, мустаќите и испосничкиот изглед. Св. Симеон е претставен во монашка одежда - син стихар, кафеав аналав и црн кукол врз главата. Во десната рака држи владетелски скиптар, а во левата крст положен на градите. Овој пат, двете фигури се врамени во декоративна рамка. Под нозете е испишан приложнички натпис: 1851, **ПРІЛОЖИ СИМО ПАВЛОВИЧЪ БЕЛИГРАТЛІ**.³³ (сл. 7)

Допрозорците на трите прозорски отвори се исполнети со три пара свети врачи - наречени и бесребреници. Во првиот се св. Кузман (**С(ВЕ)ТИ БЕЗСРЕБ (...) КОЗМА**) и св. Дамјан (**С(ВЕ)ТЫИ ДАМИАНЪ**) со *Сонце* во натпрозорникот; во вториот се св. Трифун (**С(ВЕ)ТЫИ ТРІФОН**) (сл. 8) и св. Пантелејмон (**С(ВЕ)ТИ ПАНТЕЛЕИМОН**)³⁴ (сл. 9) со *серафим* во натпрозорникот; во третиот се св. Кир **С(ВЕ)ТЫИ БЕ(...)ТРЕБРНИКЪ КИРІ** и св. Јован (**...ІСАННА**) со *флорален орнамент/стилизиран крин* во натпрозорникот. Младите свети врачи се насликани со медицински инструменти во рацете (лекарска кутија, шишенца, ампули, пинцети). Единствено св. Трифун има необична иконографија. Претставен е истовремено со два различни

³¹ Овој светителски пар е идентификуван од С. Симиќ кај кого се точно донесени и натписите (С. Симиќ, в. горе).

³² Змиите на жезолот треба да ги потсетуваат архиереите на мудрост (Мт. 10, 16), а крстот - на славата Христова.

³³ В. заб. 3. Внимание привлекува епитетот Белиградли кој би можел да се толкува како прекар што го носеле трговците кои потекнувале од Кратово, а кои во тоа време тргувале со Белград или живееле таму.

³⁴ Во претставувањето на св. Врачи, св. Пантелејмон најчесто оди во пар со св. Ермолај, но присуството на св. Трифун во овој контекст може да има друго објаснување, за што ќе стане збор подолу.

Сл. 5 Св. Сава Српски и св. Великомаченик Георги

Сл. 5.1 Св. Сава Српски, детаљ

Сл. 5.2 Идентификационен натпис на св. Сава, детаљ

Сл. 5.3 Св. великомаченик Георги, детаљ

Сл. 6 Св. Сава архиепископ Српски и св. Симеон Мироточив

6.1 Св. Сава архиепископ српски, детаљ

6.2 Св. Симеон Мироточив, детаљ

б.3 Идентификационен натпис на св. Сава,
детал

б.4 Идентификационен натпис на св. Симсон,
детал

Сл. 7 Приложнички натпис

атрибута: со срп кој го држи во десната издигната рака - како заштитник на лозарите и градинарите и со медицинска кутија со три ампули што ја држи во левата рака пред себе - како бесребренник што е во врска со тематскиот контекст.³⁵

(II) Северен сид - од галеријата до иконостасот

Во првата зона на северниот сид, како пандан на јужниот сид, е насликана, исто така, одбрана група светители. Низата од запад започнува со стоечката фигура на пророкот Данил (**ПР(О)РОКЪ ДАНИИЛЪ**) поставен на црвена заднина, со развиен свиток на кој е испишан текст од неговата книга: **КАМЕНЪ ѿ СЕЧЕСА ѿ ГОРИ КРОМЪРЪКЪ ЧЕЛОВЪЧЕСКИ**. Облечен е во жолтеникав хитон и црвено-окер химатион. До него е св. Симеон столпник (**С(ВЕ)ТЫИ СИМЕОНЪ СТОЛПНИКЪ**), прв столпник во христијанството и голем чудотворец, насликан допојасно на столб во монашка облека. Во десната рака држи крст, а во левата монашка броеница. Следи св. Никола (**С(ВЕ)ТЫИ НИКОЛА**), (сл. 10) насликан на зелена заднина во архиерејска облека како седи на раскошен барокнен престол, со нозете положени на бела перница. Црвениот саκος и белиот омофор му се украсени со листовидни стилизирани шари. Светителот со десната благословува, а во левата држи евангелие. До него е св. Јован воин (**С(ВЕ)ТЫИ ВОИНЪ ѿСАНЪ**), ретко сликан светител во нашата средновековна уметност. Тоа е млад светител со куса костенлива брада, мустаки и долга коса собрана одзади. Облечен е во воена облека, црвена куса туника врз која носи панцирна кошула со антропоморфни апликации на рацете и наметнат со долга зелена наметка. Во десната рака пред себе држи крст, а со иставената лева рака придржува долго копје. Високо зад десното рамо му се гледа штит.³⁶ Тој е свртен кон фигурата на Исус Навин (**ѿСЪСЪ НАВИИНЪ**). (сл. 11) Исус Навин или Јошуа во Библијата бил водач на еврејскиот народ по смртта на Мојсеј. Насликан е веднаш до Архангел Михаил, свртен кон него.³⁷ Облечен е во куса зелена туника врз која носи панцирна кошула

³⁵ Св. Трифун се слика и со крин во рацете што е во врска со едно особено никејско чудо.

³⁶ Св. Јован Воин живеел во време на прогонот на христијаните од страна на римскиот цар Јулијан Отстапник (361-363) и бил потаен христијанин. Во народот се верува дека молитва упатена кон овој светител помага да се пронајдат крадците. (*Пролог*, 30 јули, 587-588)

³⁷ За сцената Јавување на архангелот на Исус Навин, в. С. Габелић, *Циклус архангела у византијској уметности*, Београд 1991, 73—82 (каде што се публикувани и цртежи од оваа композиција). Споменот му е на 14 септември, кога се споменува и св. Симеон Столпник.

со антропоморфна апликација на раката и прегнат со долга црвена наметка. На главата има шлем, во иставената десна рака држи издигнат меч, а во левата пред себе лак, зад левото рамо му се гледа штит. До самиот иконостас е насликана монументална фигура на раскрилениот *Архангел Михаил*, (сл. 12) облечен како воин во куса зелена туника, панцирна кошула со антропоморфни апликации, бели чорапи, кафеави платнени чизми, наметнат со долга, развиорена црвена наметка. Во десната рака држи издигнат меч, а во левата сфера со иницијалите ИС ХС.

Во втората зона, на првата површина од запад, меѓу прозорските отвори се насликани две женски фигури на кои се претставени св. *Преподобномаченица Параскева* (Римска) (**СТЯ ПРЕПОДОБНО МЪЧЕНИЦА ПАРАСКЕВА**) и св. *Преподобна Мати Параскева* (Епиватска) (**СТЯ ПРЕПОДОБНА МАТИ ПАРАСКЕВА**). (сл. 13) Двете светителки се облечени во монашка облека и во десната рака држат маченички крст со гранче од палма потпрено на рамото. Параскева Римска во левата рака држи патена со сопствената глава, а Параскева Епиватска во левата рака држи монашка броеница. Меѓу нив, во долниот дел, во стилизиран картуш се забележуваат остатоци од букви, денес нечитливи од насилно гребење врз живописот.³⁸

На следната површина под отстранетата преслика е откриена монументална архиерејска фигура во цел раст на св. *Атанасиј* (**СТЫИ ѿАНАСИЈА**), архиепископ Александриски и автор на Символот на верата. (сл. 14) Неговата монументална фигура ги преминува линиите на бордурата од горната страна над митрата и долната страна под нозете заради добивање висина. Над зеленкастиот стихар архиерејот носи црвен саκος богато украсен со стилизирани вегетабилни орнаменти, омофор, надбедреник со ангелска глава, а на градите панагија со ликот на Христос Емануил. Со десната рака благословува пред себе, а со левата, во која има риза, придржува исправен долг скиптар. Архиерејот е малку свртен кон иконостасот, а со погледот гледа кон средишниот дел од наосот. Од левата страна на фигурата по вертикала е испишан приложнички текст во кој се споменува Атанас Христович, клисар, како и годината, месецот и денот на живописувањето - **ПРИЛОЖИ ѿАНАСИЪ**

³⁸ Ако С. Симиќ добро го документирал и пренел натписот, тука бил испишан приложнички текст со следна содржина: Стаменко Јованович Белигратли. Светителките ги идентификувал и Симиќ, а натписот го дава во оригинална форма (в. С. Симиќ, *Кратовске богомоље* 103). Инаку, натписот е испишан како пандан на натписот од јужниот сид, каде што се спомнува друг Белигратли(ја).

(III) Западен трансепт под галеријата

Од северната страна на западниот ѕид се откриени две конфронтирани коњанички фигури на св. Георги кој ја убива ламјата и на св. Димитриј кој го убива царот Калојан. (сл. 15) На северниот ѕид се насликани стоечки фигури на: св. *Атанасиј Атонски* (СТЪИИ АТАНАСИЈ АѠОНСКИ) со исправен жезол во десната и крст пред градите во левата рака, св. *Анастасија* (СТАА АНАСТАСИЈА), веројатно Фармаколитрија/исцелителка која во десната рака пред градите држи крст, а во левата некаков сад, св. *Марина* (СТАА МАРИНА), со издигната десна рака во која држи чекан, а во левата демонот и св. *Великомаченица Екатерина* (С.В.М.ЕКАТЕРИНА), со крст и гулаб во левата рака на градите. (сл. 16) На останатите површини од западниот и јужниот ѕид се констатирани повеќе полни сонди што укажува дека сликаните површини под варта се зачувани.

Светителските фигури во цел раст се речиси во природна големина, додека фигурите на св. Јован Крстител и Архангел Михаил се во натприродна големина. Сликани се со изразит графичизам при што се користени неколку бои: портокалово-црвена, зелена, жолта, окер, кафеава. Сигнатурите се испишани со бела, кафена и црна боја. Претходните истражувачи го оценуваат ова сликарство како дело на „слаб зограф“ од втората половина на XIX век.⁴⁰

³⁹ Во 1921 година, св. Атанасиј бил пресликан со композицијата Усекование на св. Јован Крстител. Поради мошне слабите технолошки квалитети на пресликата немаше можност ниту дел од иконографијата од пресликата да се зачува и презентира, со оглед дека беше премачкана со лак кој целосно ја деградирал сликаната структура.

⁴⁰ Цитираме дел од согледувањата на претходните истражувачи: „Во долните зони на дел од јужниот и северниот ѕид е изведен живопис кој речиси воопшто не се распознава бидејќи во поново време е премачкан со силиконска смеса и затемнет. Се распознаваат претстави на светители во цел раст со несразмерно зголемени фигури и архаичен цртеж, така што делуваат гротескно...“ (Ј. Тричковска, *Валоризација на црквата Св. Јован Крстител во Кратово*/Републички завод за заштита на спомениците на културата на Р. Македонија, 2003).

Црковната и политичката идеологија за појавата на српските култови во средината на XIX век

Појавата на српските култови од кругот на владетелите од династијата Немањик е мошне присутна во ѕидното сликарство и иконописот на црквите во Македонија. Пекската патријаршија, од својата обнова (1557) никогаш не престанала да биде упориште и жив расадник на идеите за легитимитетот и континуитетот, изразени преку негувањето и ширењето на националните култови на светители.⁴¹ Продорот на националните култови, заедно со култовите на другите јужнословенски светители, е остварен во периодот на преселничките движења од крајот на XVII и во XVIII век.⁴² Новата светосавска иконографија која е обновена во XVIII век во Карловачката митрополија се шири и на православните епархии кои останале под османлиска власт, особено во епархиите кои некогаш биле под јурисдикција на Пекската патријаршија.⁴³ Во тоа помогнала *Стематологијата* на Христофор Жефарович, инспирирана, во тоа време, со веќе сосема развиена, национално-верска идеја за култовите на Срби - владетели и светители.⁴⁴ Во XIX век е позната врската на српските владетели, Милош Обреновиќ (1815-1839 и 1858-1860), Михаило Обреновиќ (1839-1842 и 1860-1868) и Александар Караѓорѓевиќ (1842 до 1858) со манастирите и црквите во Македонија, кога преку нивната политичко-дипло-

⁴¹ С. Петковиќ, *Ѕидно сликарство на подручју Пећке патријаршије, 1557-1614*, Нови Сад 1965, 81-87; Д. Медаковиќ, *Историјске основи иконографије св. Саве у XVIII веку*, Меѓународни научни скуп Сава Немањик - Свети Сава, историја и предање (1976), Београд 1979, 397-405.

⁴² Д. Давидов, *Српска графика XVIII века*, Нови Сад, 1978, 48. Во време на османлиската власт култовите на српските светители Сава и Симеон не згаснуваат (в. Ц. Грозданов, *Свети Симеон Немања и Свети Сава у сликарској тематици у Македонији (XIV-XVII)*, in Стефан Немања - свети Симеон Мироточиви. Историја и предање (Меѓународни научни скуп, 1996) Београд 2000, 319-345.

⁴³ Ц. Грозданов, *Портрети на светителите од Македонија*, Скопје 1983, 199-249

⁴⁴ Првиот бакорез на Жефарович-Месмер излегол од работилницата во 1741 г. Станува збор за *Св. Сава са српским светителѝма дома Немањика*, осмислен како илустрација на политичките барања на патријархот Арсениј IV Јовановиќ Шакабента на виенскиот двор, а потоа бакорезот *Сремски светителѝ Бранковићи* (св. Стефан, св. Ангелина, св. Јован, св. Максим), в. СТЕМАТОГРАФИЈА / 19 Бакорезна књига Христофора Жефаровиќа и Томаса Месмера (приредил Д. Давидов), Нови Сад 1972.

Сл. 8 Св. Трифун

Сл. 9 Св. Пантелејмон

Сл. 10 Св. Никола

Сл. 11 Исус Навин

Сл. 12 Архангел Михаил

матска активност голем број храмови добиваат материјална помош.⁴⁵

Гледано во еден поширок историски контекст, црквата Св. Јован Претеча во Кратово е обновена/подигната во време (1836) кога Македонија сè уште се наоѓала под османлиска власт и под црковна јурисдикција на Цариградската патријаршија. Меѓутоа, настаните кои се случувале во непосредното соседство, како што е ослободувањето на Кнежевството Србија од османлиската власт, султановото и меѓународното признавање на слободната Кнежевина на чело со Милош Обреновиќ, што било крунисано со Хатишерифи од 1830 и 1833 година, оделе во прилог за сите православни народи кои, благодарение на верските слободи, почнале да подигаат цркви со големи димензии.⁴⁶

⁴⁵ Љ. Доклесик, *Српско-македонските односи во 19 век*, Скопје 1973, 93-94.

⁴⁶ Седиштето на српската црква во тоа време било во Сремски Карловци. Карловачката митрополија (1690-1848) е во ранг на патријаршија во периодот 1848-1920. Белградската, пак, митрополија била помесна автономна (од 1831), а потоа автокефална црква (од 1879 до 1920). Пред тоа била епархија на Вселенската патријаршија во Отоманското царство под надлежност на грчките фанариоти. Кога Обреновиќи се зацврстиле на престолот, за време на влдеењето на кнез Михаило (1860-1868) Србија го проширила

Присутниот историзам кај српскиот народ одел во правец на сопствената визија за обнова на српската средновековна држава за што најмногу служеле и бројните култови на Срби владетели - светители, заедно со илирската идеја за обединување на православните земји како израз на широкото движење на сите христијани од Балканот во борбата за ослободување. Овие тенденции можат да се следат во ѕидното сликарство на црквите и манастирите на нашето поднебје, во живописот на бигорскиот метох Рајчица (1844 до 1852), на фасадниот живопис од Бигорскиот католикон (1871), во Дрслаица (1875), Вевчани (1879), манастирот Пречиста Кичевска (1881), во Св. Илија во Стенче (1882), а во првата половина на XX век и во манастирот Св. Јоаким Осоговски (1934).⁴⁷

влијанието вон српскиот етнички простор и станала стожер на Првиот балкански сојуз, склопен со Црна Гора, Грција, Романија и со политичките организации на Бугари, Македонци и Хрвати, со што Србија се афирмирала како предводник во борбата против Турците, стекнувајќи голем углед кај балканските народи. (в. Р. Љушић, *Векови под турском влашћу и обновљена државност*, in, Србија 19. века: избрани радови (2), Београд 1998, 37-47). Наведените историски факти се важни за следење на состојбите во соседството на териториите со православно население кои уште биле под османлиска власт.

⁴⁷ За Рајчица и Вевчани (Ј. Тричковска, *Српските*

Сл. 13 Св. Петка Римска и св. Петка Епиватска

Сл. 14 Св. Атанасиј Александриски

Во сликаната програма на кратовската црква се вклучени само двајца српски светители,⁴⁸ при што се забележува и една необичност. Св. Сава Српски е претставен двапати - еднаш во вообичаена иконографија во фронтална поза како архиепископ кој стои покрај својот татко, Симеон, облечен во великосхимничка риза, според иконографијата создадена во Хиландар,⁴⁹ а вторпат во придружба

владетелски портрети од нартексот на црквата Св. Ѓорѓи Победоносец во с. Рајчица, Зборник Средновековна уметност 4, Скопје 2003, 61-74, Ц. Грозданов, *За влијанието на Христофор Жефарович врз делата на Дичо Зограф и Аврам Дичов*, in, Уметноста и културата на XIX век во Западна Македонија, Скопје 2004, 95-119); за Стенче (Ц. Грозданов, *Дичо Зограф и неговите ученици во црквата Свети Илија во Стенче, Гостиварско*, in, Уметноста и културата на XIX век, 90; за Пречиста Кичевска (Ј. Тричковска, *Живописот во манастирската црква Богородица Пречиста - Кичевска*, in, Манастир Света Пречиста Кичевска, Скопје 1990, 82; за Осоговски манастир (А. Николовски, *Хронологија на живописот на големата манастирска црква Св. Јоаким Осоговски*, Културно наследство VII (1976-1978), Скопје 1978, 43-75).

⁴⁸ Сè додека не се отвори живописот под галеријата, останува констатацијата дека се насликани само св. Сава и св. Симеон.

⁴⁹ Најстарата парна претстава на св. Сава и Симеон е онаа во Свети Никита кај Скопје, а потоа во Матејче, Лесново и Псача, главно цркви кои биле метоси на

на св. Великомаченик Георги. И самиот избор на темата Исус Навин и Архангел Михаил има силно упориште во владетелската идеологија на Немањики.⁵⁰ Понатаму, поставувањето на св. Трифун покрај или над историските портрети произлегува од врската на култот на никејскиот светител со оваа династија, како династички патрон, односно духовна, застапничка потпора на владетелот.⁵¹ Во овие релации не треба да се занемари еден ликовен (иконграфски) мотив на стилизиран фло-

Хиландар. Нивниот ктиторски контекст ја подразбира нивната заштитничка улога над српската држава и црква, В. Ј. Ѓурић, *Једна антиисламска икона Светог Саве српског и Светог Симеона Немање*, Хиландарски зборник 9, Београд 1997, 137, 138.

⁵⁰ Монархистичкиот идеал бил вдахновен од воениите идоли, како што е Исус Навин, или светите војни (в. В. Ј. Ѓурић, *Нови Исус Навин*, Зограф 14, 1983, 5-15, 5-6); Насликаното сонце во натпрозорникот од првиот прозорски отвор на јужниот ѕид, како пандан на Исус Навин, може да се доведе во врска со илустрацијата на стиховите: Исус Навин со крсниот знак сонцето го запре, додека војската победнички борбата ја издржа (Книга на Исус Навин, 10, Сонцето и месечината застапуваат).

⁵¹ За пробивот на овој култ и врската со највисоките претставници на власта, поопширно, в. S. Gabelić, *O ikonografiji sv. Trifuna*, Културно наследство 28-29/2002-2003 Скопје 2004, 107-120, особено 110.

Сл. 15 Св. Георги и св. Димитриј

Сл. 16 Светители на северниот ѕид под галеријата

рален орнамент кој е идентификуван како крин - симбол на девственост и чистота и обележје на самата Богородица, насликан во третиот натпрозорник, во близина на св. Сава и св. Симеон. (сл. 17) Централниот дел на две полукружни разлистени гранки на орнаментот завршуваат со цвет на крин, два на број, од кои е зачуван само едниот. Познато е дека кринот е синоним за финик (палма), така што од палмата се пренесува на кринот симболичкото значење за воскреснувањето и за непропадливата телесност, но и за чистотата на праведниците.⁵²

Се поставува прашањето за причините за двојно сликање на српскиот принц и првиот архиепископ српски св. Сава со св. Георги, и веднаш потоа со неговиот татко, св. Симеон Мироточив, родоначалникот на владетелската династија Немањик, во иконографската програма на храмот. Такви појави се ретки што наведува на значаен настан или јубилеј кој црквата не можела да го заборава или одмине. Се чини дека во претставувањето на двајцата основоположници на српската држава и Црква требало да бидат соединети два јубилеи. Првиот се однесува на одбележувањето на 600 години од смртта на св. Сава Српски, односно од преносот на моштите од Трново во Милешева,⁵³ а вториот на одбележувањето на 650 години од смртта на св. Симеон Мироточив,⁵⁴ што се поврзува со годините на подигањето (1836) и на живописувањето (1851) на оваа црква. Свети Јован Претеча, на кого му е посветена црквата, важел за исклучителен идеал на монасите, па и на св. Сава и св. Симеон.⁵⁵

Сликаната програма во наосот и во тремот поседува неколку интересни идејно-тематски и иконографски појави/склопови. Така, света Великомаченица Екатерина е насликана на северниот

сид под галеријата, со гулаб во рацете, со што се директно пренесени стиховите од нејзиниот Акатист: „Радувај се, зошто и во блаженото Царство Христово, како гулабица со кроткоста твоја сјаиш“ (Икос 1) и, уште двапати на западната фасада, еднаш во придружба на св. Евгенија, а вторпат во придружба на св. Антониј Велики (1862).⁵⁶ Истакнувањето на св. Великомаченица Екатерина би можело да се толкува како одраз на силната врска на светилиштето на оваа светителка на Синај со српските владетели и српската црква, што ја воспоставил уште св. Сава со својата посета на овој манастир кога по вторпат ја посетил Светата Земја во 1234 година.⁵⁷

Познато е дека светите војни биле мошне почитувани кај владетелите од домот на Немањики, а, исто така, и светителите брзопомошници во битките. Тоа се дознава од житието на жупан Немања Симеон кога во немирните и несигурни времиња тој барал помош од свети Георги. Затоа овој светител во кратовската црква е насликан во придружба на св. Сава, а некои заветници се изградени како знак на благодарност за помошта што ја добиле за извојуваната победа.⁵⁸

Архиепископското достоинство и значењето на св. Сава Српски е истакнато со вклучувањето на уште тројца големи црковни отци во програмата на наосот: св. Василиј Велики, епископ Кесариски во Кападокија, основоположник на општожителна монашка традиција во источното христијанство, св. Никола, епископ на Мира Ликиска, кон кого Немањики имале посебна почит⁵⁹ и св. Атанасиј Велики, архиепископ на Александрија, чии апологотески, догматски, историско-полемички, егзегетски и монашки-аскетски списи свети Сава ги превел и ги внел во правниот зборник Крмчија (Номоканон).⁶⁰

⁵² За симболиката на кринот в. Ј. Магловски, *Симболика кринова на гробу монахиње Јефимије*, Саопштења XXVI/1994 (Београд 1994).

⁵³ Св. Сава починал во 1235/36 година во Велико Трново (Бугарија) и крал Владислав, на 6/19 мај 1237 година, со највисоки црковно-државни почести извршил пренос на моштите на светителот од Трново во манастирот Милешева.

⁵⁴ Стефан Немања, со духовно, монашко име Св. Симеон, починал на 13 февруари 1200 година во Хиландар, додека моштите му се пренесени во 1208 година во манастирот Студеница (за култот на светите владетели поопширно, Д. Поповиќ, *Под окриљем светости. Култ светих владара и реликвија у средњовековној Србији*, Београд 2006).

⁵⁵ В. Ј. Ѓуриќ, *Свети Сава и сликарство његовог доба*, Сава Немањик — Свети Сава. Историја и предање, Београд 1979, 247-248.

⁵⁶ М. М. Машниќ, *Живописот во тремот на црквата*, 302.

⁵⁷ Српските кралеви традиционално продолжиле да го даруваат и помагаат Синајскиот манастир (В. Розов, *Свети Сава и Срби у Светој земљи и на Синају*, Мисао, св. 5 и 6, 1928).

⁵⁸ М. Марковиќ, *О иконографији светих ратника у источнохристијанској уметности*, 567-624. В. Ј. Ѓуриќ, *Свети Сава и сликарство његовог доба*, 248. заб.15 (со постара литература).

⁵⁹ Св. Никола е нарекуван не само чудотворец, туку и соборец во неволји, В. Ј. Ѓуриќ, *Свети Сава и сликарство његовог доба*, **248, заб.15**, Б. Миљковиќ, *Немањики и Свети Никола у Барију*, Зборник радова Византолошког института XLIV, Београд 2007, 276-308.

⁶⁰ М. Петровиќ, *Привата*, Историјски часопис, књ. XXXIV (1987), Београд 1988, 21-28.

Сл. 17 Орнамент во вид на крин

Не треба да се занемари и брзото внесување на еден новомаченик во иконографската програма на оваа црква. Тоа е св. Ѓорѓи Јанински кој страдал во 1838 година, а е канонизиран веднаш потоа, во 1839 година. Очекувањата дека неговото место требало да го заземе кратовскиот маченик се разбирливи, но мешањето/замената на иконографиите на двајцата маченици во случајов нема сигурна поткрепа.

Заедничката претстава на две Параскеви/Петки е реткост не само во сликарството на доцниот среден век, туку и во времето на Преродбата. Здружувањето на св. Петка нарекувана како Помлада, Епиватска, Трновска Белградска, Јашка или збирно Балканска, и на св. Петка Римска, имало за цел да се истакне нивниот одделен култ кој во текот на времето се мешал. Многу веројатно е дека идејата за истакнувањето на св. Параскева Петка Балканска може да се толкува и како барање на нарачателот Стаменко Јованович наречен Белиградли (Белграѓанин).⁶¹

⁶¹ Приложничкиот текст е оштетен, но зачуван во препис, в. заб. 38. За подобро разбирање на основната причина за развојот и ширењето на култот на св. Параскева Петка на Балканот, Ј. Магловски, *О Београдском култу Свете Петке Српске и манастиру Фенеку*, Зборник Народног музеја XVIII-2, историја уметности, Београд 2007, 117-150.

Атрибуција на живописот

Прашањето на авторството на живописот во наосот на прв поглед се чини решливо, поради некои веќе потврдени сознанија за атрибуираните или потпишаните дела.⁶² Меѓутоа, досегашните конзерваторски интервенции, како и откривањето на годината на живописувањето, не помогнаа околу идентификацијата на авторот.

Сепак, во рамките на досегашните сознанија, слободни сме да искажеме претпоставка дека авторот/рите припаѓал/е на тогаш најбараните и докажани зографи од Самоков чија активност од крајот на XVIII и низ целиот XIX век со посебно внимание се следи од истражувачите. Сепак, од увидот во бројните уметнички дела - икони и сидното сликарство на две генерации самоковски сликари, засега не сме во можност да издвоиме име на ниту еден од нив, и веруваме дека тоа може да биде тајфата на Димитар Христов Зограф (1795-1860) чие присуство во Кратово е веќе по-

⁶² Се мисли на иконите од иконостасот кои му се припишуваат на зографот Димитар Христов, на дел од иконите потпишани од неговиот син Захариј Димитров Доспевски (Самоковец), и на иконите сликани од Д. Ан. Папрадишки.

тврдено од истражувачите.⁶³ Знаеме дека своите зографски искуства Димитар ги пренесува најпрвин на помалиот брат Захариј, а потоа на синовите Зафир (Станислав Доспевски), Николаки, Захариј и Иванчо. Меѓу нив, најекспониран е Зафир (Станислав Доспевски) (1823-1878) кој се стекнува дури и со академско образование. Оваа група зографи претходно била ангажирана на украсувањето на Рилскиот манастир, при што во 1846 година го завршуваат параклисот на Св. Сава и Св. Симеон Српски, кој се наоѓа над преминот од Самоковската порта во источното крило.⁶⁴

Сликарството во наосот се издвојува со својот монументален израз, колористички пристап, иконографска јасност и идејна издржаност, а присутно е настојувањето за стилска изедначеност. Начинот на испишувањето на некои букви од идентификациските или приложничките натписи (Т, С, М, К) е мошне карактеристичен за ракописот на оваа тајфа.

За попрецизни заклучоци во врска со авторството на живописот во наосот се предвидуваат аналогни истражувања кои несомнено ќе помогнат поблиску да се идентификува авторот на овој сликарски опус.

---

⁶³ Е. Попова, *Иконите на Димитар Христов во Македонија*, Зборник Средновековна уметност 3, Скопје 2001, 215-224, Е. Генова, *Второто поколение зографи*, 93-95.

⁶⁴ А. Куюмджиев, *Стенописите в главната църква на Рилския манастир*, София 2015, 194-213.

* Фото: М. М. Машник.

Mirjana M. MAŠNIĆ

THE FRESCO PAINTINGS IN THE NAOS IN THE CHURCH OF ST. JOHN THE FORERUNNER IN KRATOVO

Summary

The paper discusses the identification of the fresco painting found in the naos of the church of St. John the Forerunner in Kratovo, as result of the conservation-restoration works that were carried during the years of 2013-2015. After removing the repainted frescos in the dark arch, and the whitewash areas (the complete cleaning has not yet been finished), the primary iconographic painting program was exposed, displaying the ideas and the theme concept which was under the influence of the historic and political condition when it was completed. Alongside the ecumenical saints-holy fathers, holy healers, and female saint martyrs, a special place is given to the Serbian saints, Sava and Simeon. St. Sava is depicted twice, first with the great martyr George, and the second time with his father Stephan Nemanja/St. Simeon the Myrrh-steaming. Throughout this period the presence of Serbian saints, and the Holy Kings is not rear in the churches in Macedonian, and is an outcome from the Serbian principality being liberated from the Turkish rule, and the exploitation and the privilege of the Ottoman Empire. The new iconography of St. Sava was restored in the 18th century by the Metropolitan of Karlovci, and was widespread in the eparchies in the jurisdiction of the Patriarchy of Peć, and with a great influence of the Stematography by Hristofor Žefarović.

We can assume that the church in Kratovo, St. John the Forerunner was erected and painted during the important jubilee - the celebration of the 600 years of the death of St. Sava (27 January, 1236), and the 650 years of the death of St. Simeon (13 February, 1200). The church of St. John the Forerunner is

restored/erected in 1836, and the fresco painting was accomplished 15 years later (1851). The thematic and iconographic concept of the paintings was made in the context of spiritual support of the governing dynasty of the Nemanjić family.

According to our research, the name and the author has not yet been confirmed, however viewing it in greater scale, and with the stylistic sense this can be part of the work of the painters from Samokov, namely the painting workshop of Dimitar Hristov.

In the donors inscription several contributors are named - among them two that declare that they came from the city of Belgrade: Simo Pavlovič the Belgradian – the text is written below the feet of St. Simeon, and Stamenko Jovanovič the Belgradian - in the text written below the feet of St. Petka (Paraskevy) of Rome, and St. Petka (Paraskevy) of Epivates (now destroyed), further Atanas Hristovič, the sacristan - the text is written next to St. Athanasius the Great, Alekso (Ja)nkov - the text is written next to St. Demetrius, Savo Anadolio - the text is written next to St. Sava with St. George. To the list is also added the name of the contributor Kostadin Aksent(i)ev, who financed the frescos/and repainting (1921), written on the removed painting with the image of Sts. Constantine and Hellen. The list of the benefactors is not completed since the remaining whitewashed paintings below the gallery of saints is not yet revealed.

We believe that the fresco paintings in the church of St. John the Forerunner with additional research an advance knowledge will be achieved in support of the thematic theme of the paintings, and for the history of the church.